

Е. В. Мамонтова

ЛІТЕРАТУРА ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА: СПРОБА ІСТОРИКО- ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Література та мистецтво — невід’ємні складові поняття культури. Згідно із системним підходом, кожне суспільство складається з певної кількості підсистем (сфер): економічної, правової, духовної, політичної. Усі ці підсистеми характеризуються притаманними лише їм структурою, функціями, цінностями, нормами, цілями тощо. Кожна з підсистем людського суспільства може зберігати життєздатність і функціонувати лише за умови, що всі інші бездоганно чи хоча б задовільно виконуватимуть свої функції. Отже, культура як сфера духовного життя людей тісно пов’язана з політикою, економікою, правом.

Сьогодні саме культура перетворюється на фактор, який стрімко змінює навколишнє середовище. Культура, мистецтво, література є невичерпним джерелом соціальних перетворень та інновацій.

В історії людства можна відокремити епохи, коли соціально-політичний розвиток був уповільнений, ледве відчутний (Стародавній Китай, Стародавній Єгипет тощо). Починаючи з ХІХ століття, коли в різних країнах світу соціальні революції безперервно змінювали одна одну, на людину обрушився каскад змін. Це призвело до того, що, починаючи з ХХ століття, відбувся розрив соціального та культурного циклів. Темпи культурних змін стали значно швидшими. Сьогодні протягом життя одного покоління можуть по черзі змінитися декілька культурних епох. Планування нововведень у політичній, економічній, соціальній сферах сьогодні неможливе без урахування позначеного феномену. Таким чином культура, мистецтво, література сьогодні набувають статусу найважливіших факторів соціально-політичних процесів.

Слід зазначити, що проблема впливу чинника культури на зміст суспільних трансформацій перебуває в центрі інтелектуального пошуку багатьох галузей гуманітарного знання: культурології [1], філософії [2], соціології [3]; естетики та мистецтвознавства [4]; сіміотики та літературознавства [5] тощо. Однак політологічний аспект

даного питання не знайшов у науковій літературі достатнього висвітлення. У даній статті здійснено спробу визначити місце та роль літератури у процесі суспільно-політичного розвитку. Автор має на меті показати взаємозв'язок політики і літератури в історичному та сучасному контекстах, окреслити функції літератури як фактора політичного життя суспільства.

Роль літератури у соціально-політичному житті суспільства у всі часи історії людства була надзвичайно ваговою. Література, “мистецтво слова” — один із видів мистецтва, що здатен відображати дійсність через слово, яке викликає у свідомості індивіда наочний образ. Використання слова як єдиного творчого матеріалу літератури є водночас як її вадою, так й перевагою. З одного боку, це надає літературі обмеженість у порівнянні з іншими видами мистецтва. Але в цьому виявляється й сила літератури, бо слово спроможне відображати не тільки те, що можна безпосередньо побачити, почути, а й світ емоцій, прагнень, уявлень тощо. Слово має колосальний потенціал узагальнення. Саме це дозволяє автору відтворювати картини ідейних баталій, соціальних, політичних конфліктів, що базуються на протистоянні ідей, філософських концепцій, етичних та політичних принципів. Історія свідчить, що літературний процес невідривно пов'язаний з соціально-політичними трансформаціями, а література завжди займала і займає певне місце у системі політичної комунікації.

Література — (*лат. Lit(t)eratura*, буквально — *написане*), твори писемності, які мають суспільне значення. Частіше під літературою розуміють художню літературну продукцію. Саме в цьому значенні література є явищем мистецтва. Література естетично виражає суспільну свідомість і, водночас, формує її.

Інструментом літератури виступає мова. Мова стала одним із вирішальних чинників процесу етногенезу. Будь-яка форма, будь-який вияв культури так чи інакше пов'язані з етносом, бо поширені серед одного, багатьох або всіх етносів. Механізм існування етнічних спільнот усіх типів, їхня просторова стабільність, їхня часова спадкоємність спираються головним чином на зв'язки, які загалом можна назвати інформаційними. На відміну від генетичної інформації, яка передається в генній формі, культурні інформаційні зв'язки існують у вигляді різних форм комунікацій.

Особливо важливими для людей є мовні комунікації у формі наслідування, які вимагають тісного контакту у просторі й часі. Крім цієї інформації в синхронному (горизонтальному) плані, існує ще інформація в діахронному (вертикальному) плані. Це вся культурна традиція народу, його спадщина, що передається з покоління в покоління в мовній (усній або письмово-літературній), а також матеріальній і поведінковій культурі [6, 48].

Умовою поступового формування етносів була щільність інформації як у синхронному, так і в діахронному плані. Комунікації у первісних колективах засновані на взаєморозумінні усної мови для всіх їхніх членів. За відсутності письма синхронні інформаційні зв'язки були щільнішими в межах локальних груп, а загальноплемінна й міжплемінна інформація передавалася вряди-годи. Лише з появою класового суспільства та з виникненням писемності зросла й інтенсивність комунікації. Саме в цей період формуються стародавні народності. Процес етногенезу на цьому не зупиняється, він триває протягом усієї первісної, а також давньої і ранньосередньовічної історії, але інтенсивність його зменшується.

Отже, поява мови належить до найважливіших феноменів культури.

Майже кожне слово у свідомості первісної людини володіло великою силою. Назвати ім'я людини, звіра, духу вже значило позвати його. У магічних ритуалах, заклинаннях слово визначало сутність явищ та речей.

Художня література як різновид мистецтва виникає на ґрунті усної народної творчості шляхом усвідомлення ролі особистості в історичному процесі. Властивості художньої мови, що відрізняють її від звичайної, не є випадковими. Колись вони мали цілком практичне значення: образні речення, повтори, ритм допомагали легше запам'ятати зміст міфів, легенд, молитв тощо. Так ще при своєму зародженні художнє слово стало знаряддям колективної пам'яті.

Водночас, одним із головних джерел як художньої літератури, так і колективної свідомості виступає *міфологія*. Не випадково, генезис суспільної свідомості проходив у руслі поступової раціоналізації первісних міфологічних уявлень. У своєму виникненні *політична свідомість* та *політична культура* повсюди у стародавніх народів на Сході та Заході сходять до міфологічних витоків та опе-

рує міфологічними уявленнями про місце людини у світі. Космос, на відміну від хаосу, висловлюючись античною термінологією, є впорядкованим, згідно з міфами, присутністю та зусиллями богів. Земні порядки (в тому числі і порядок людських стосунків) є часткою (і наслідком) загальносвітового, космічного порядку. Одна з головних ідей і тем стародавніх міфів — божественне першоджерело існуючих соціальних та політико-правових порядків. Різноманітні версії зв'язку земного і божественного на свій лад віддзеркалюють своєрідність того соціально-політичного устрою та порядків, що фіксуються у міфі, та надають їм світоглядне виправдання.

Таким чином міфологічна версія божественного походження земної влади і порядку виконує роль загальнообов'язкової моделі та, водночас, панівної ідеології, яка не має конкуренції.

Посередництво між світом людей і світом богів взяли на себе жерці. Саме ця соціальна група у країнах Стародавнього Сходу виконувала роль носія інформації, знань, стояла біля витоків писемності. Жерці та пророки займали панівне місце у соціально-політичній системі перших держав в історії людства. У деяких із них, наприклад у Месопотамії, функцію верховного жерця виконував правитель. Пророк — це той, чіїми устами Бог чи боги говорять із народом. Слово пророка — не звичайне, воно спирається на засоби, вироблені ще у давні часи шаманами, колдунами, магами. Не випадково, поет та письменник, яким його уявляє європейська культура, зберігає в собі риси колдуна і пророка.

Величезний стрибок у розвитку культури зумовило виникнення *писемності*, яка, фіксуючи розвиток культури у часі і просторі, робить її досягнення незворотними. Розвиток писемності — необхідна умова до цивілізації. До моменту появи писемності мистецтво слова пройшло тривалий та складний шлях, який схематично виглядає так: міф — казка — епос.

Перші писемні літературні пам'ятки — єгипетські та шумерські — датуються III тис. до н. е. У II тис. до н. е. почали свій шлях індуська та китайська літератури, на початку I тисячоліття — єврейська та іранська. Давньосхідні тексти, які сьогодні сприймаються як літературні, були або часткою богослужіння, або державними документами.

Література античної Греції була так чи інакше пов'язана з мі-

фом. Епос — найбільш ранній жанр давньогрецької літератури. У класичну епоху, коли життя зосередилося у полісах, кожний з яких був окремою державою зі своєю системою правління, армією тощо, на людину було покладено суворі та певні обов'язки. Усі вільні громадяни полісу обов'язково повинні були брати участь у політичному та громадському житті. Виникає протиріччя між особистим і спільним. Так в Античній Греції зароджується драма.

Починаючи з III ст. до н. е., із завоювань Олександра Македонського, грецька культура стає домінуючою на території Середземномор'я. Заслуга римлян полягає у відкритті, що література не є замкненою у той мові, на якій вона написана. Саме це відкриття і зробило можливою європейську літературу, точніше національні літератури європейських країн, що виникали на зразок античної. У бурхливий період громадянських війн та становлення імперії у Римі розквітає політична публіцистика. З посиленням імперських тенденцій та виникненням культу особистості римських імператорів пов'язано розвиток історичної літератури, поезії, сатири.

На межі старої і нової ери античне суспільство переживало глибоку духовну кризу. Після перемоги християнства та загибелі імперії римська література стала головною охоронницею всієї античної культури у Європі. Латинська мова стала спільною у середньовічній та ренесансній Європі.

Християнство — це фундамент, на якому підноситься будинок цивілізації Середньовіччя. Церква панувала у сфері духовного життя суспільства практично безроздільно. У руках служителів церкви політика, право, мистецтво та література залишалися прикладними галузями теології. Тому не випадково, що тривалий час література середньовічного Заходу була клерикальною. Пізніше, у XI–XIII ст. ст., коли розвиток феодалних відносин вступив у нову добу, сформувалася лицарська література. У XII–XIII ст. ст., слідом за піднесенням міст, виникла міська література, яка віддзеркалювала погляди ремісників та торговців. Таким чином літературний процес Середньовіччя відображає соціально-політичні зміни, боротьбу між папством і феодалами (у першу чергу монархами) за панівне місце у суспільстві.

У добу Ренесансу головні зміни відбувалися у сфері свідомості, освіти та творчості. У межах старого світу народжувалася нова лю-

дина. Історія людських справ стає головною мірою часу. Якщо раніше поширеними були твори з теми “Про презирство до світу”, то з часом їх змінюють трактати іншого змісту — “Про гідність людини”. Центр Всесвіту зміщується в умах у напрямку особистості. Ідея антропоцентризму є центральною у “Володарі” Н. Макіавеллі. Ідеальний правитель — це могутня, всевладна людина, яка панує над світом та над власною долею. Для Макіавеллі буття — це соціум, а Бог у цьому бутті — Володар. Політика стає засобом вияву свободи особистості. Стихія мовної творчості — це справжня стихія гуманізму Відродження. Жанрами, у яких виразила себе гуманістична та натурфілософська ренесансна свідомість — новела та сонет. Ренесансний роман зміщує події та точку зору на них із героїчного минулого у буденне сьогодення, що надає йому трагічного або трагікомічного звучання. Утопічна віра героя співвідноситься з досвідом реальності (Дон Кіхот, Гамлет). В епоху Ренесансу з’являються перші гуманістичні соціальні утопії (Мор, Кампанелла). Однак, народившись із мрією про моральну гідність людини, про гармонію особистості і суспільства, епоха закінчується розчаруванням. Народжується новий жанр — есе, закладаються традиції інтелектуальної прози.

Невирішені трагічні протиріччя, що бачили літератори пізнього Ренесансу, у XVII ст. набули перспективи позитивних рішень. У рамках ідеології абсолютизму герой літературних творів знайшов певний громадянський та етичний ідеал. Однак пізніше, у середині XVII ст., дедалі чіткіше виявлялося протиріччя між дворянською державою і суспільством. Гуманістичний ідеал вже не міг виражатися у виконанні обов’язку перед державою, він отримав перш за все етичну форму. Так головним змістом драми XVII ст. стає розкриття внутрішнього світу героя (Расін, Корнель).

Доба переходу від феодалізму до капіталізму пройшла під знаком Просвітництва, яке було зумовлено наступними ідеологемами: установлення “царства розуму”, шляхом утворення суспільного договору; політична свобода; громадянська рівність. Процес генезису капіталізму, започаткований успіхом буржуазних революцій у Голландії та Англії, набув незворотного характеру, став визначальним чинником у подальшому розвитку європейської культури. Суспільним героєм проголошується “громадянин” — ідеалізова-

ний буржуа, нібито здатний поступатися особистими інтересами заради загального блага. Прагнення дійсно відповідати ідеалові стало родючим ґрунтом для конфліктів між почуттям і розумом, пристрастями і обов'язками. Перемагає раціоналізм, що ставить індивіда над суспільством, яке жорстко підпорядковується його волі й розуму. Так народжується концепція “волі до життя”. Письменників доби Просвітництва поєднувало прагнення наблизити літературу до життя, зробити її дієвим чинником формування суспільної моралі.

Подеколи література розглядалася як поле конструювання суспільно-політичного ідеалу (Вольтер, Руссо, Дідро та інші). Тому література Просвітництва мала публіцистичний характер, несла високі громадянські ідеали, пафос ствердження позитивного героя. Серед жанрів провідну роль відіграють сатиричний і сімейно-побутовий роман, “роман виховання”, філософська повість, сатирико-моралістичне есе, драма. У цілому, творчість письменників класицизму тісно пов'язана з поточним політичним життям у країні.

Починаючи з XIX ст. в багатьох країнах Європи література займає домінуюче місце серед мистецтв. XIX ст. — це епоха розвитку промисловості, буржуазної держави, наукового прогресу, нової системи цінностей. У XIX ст. склалася світова система капіталістичного господарства, світового ринку. Вперше з'являється розуміння суспільства як певного цілісного організму, формується масова культура. Орієнтирами культури, домінантами суспільної свідомості стають користь, добробут, комфорт. Надії та страх, прогрес цивілізації і регрес культури, романтичний герой і маленька кумедна людина, романтизм і песимізм, — ось провідні мотиви літературних творів XIX ст. Провідними літературними стилями епохи виступають романтизм (Скотт, Байрон, Гюго), критичний реалізм (Стендаль, Бальзак, Діккенс, Гоголь, Достоевський, Толстой).

Особливе місце займає література в соціально-політичному житті Російської імперії XIX ст. Починаючи з епохи романтизму поет бере на себе місію громадянина та пророка. З появою соціалістичної ідей російська література перетворюється на ідеологічний полігон.

Головна тема літератури XIX ст. — конфлікт духовного і матеріального, який призводить до розлому внутрішнього світу людини. Страхом проникнута вся західноєвропейська література

кінця XIX ст. На межі XIX — XX ст. ст. спостерігається три тенденції культури. Перша — розвиток прогресу, зростання цивілізованості, які сприяють мілітаризації політики. Це світ людини — тирана. Друга — страх від убивства Бога, страх від самопочуття себе Богом, страх від вседозвілля. Це — світ переляканої людини. Третя — це світ абсурду, гри, в якій ідея перетворюється на свою протилежність. Це світ людини — гравця, заснований на мовних логічних конструкціях. Абсурд стає головною рисою культури XX ст. Письменник XX ст. обертає свій погляд не на навколишню реальність, а у внутрішній світ, який людина відтворює сама. Серед жанрів домінують поезія та інтелектуальний роман.

Величезні можливості слова у віддзеркаленні та вираженні внутрішнього світу людини дозволяють відтворювати картини ідейних суперечностей, соціальних та політичних конфліктів, боротьбу моральних і політичних принципів.

Які функції виконує література у суспільстві? По-перше, література є джерелом інформації. І хоч художня література створюється, звичайно, не з метою повідомлення інформації, вона робить це часто з більшим успіхом, ніж наукова. Образ впливає сильніше і тому краще запам'ятається, ніж безпристрасна інформація. В епоху реалізму літературу порівнювали з природничою наукою, що вивчає взаємодію особистості і суспільства.

По-друге, література передає те, що наука передати не здатна, — емоційний досвід. Спираючись на фантазію читача, література змушує його відчувати і такі емоції, в яких доля йому відмовила. Література дає зразки поведінки, розширює межі духовного життя людини, дозволяє прожити не одне життя, а безліч. Література сприяє засвоєнню певної системи цінностей.

По-третє, література та мистецтво взагалі — це один із засобів освідомлення та освоєння світу. Якщо наука досліджує сферу фактів, то література — царину оцінок та смислу. Нам потрібно знати не тільки “що” існує, але й “навіщо”, а також “добре це чи погано”.

Література споріднена людині. Вона спирається на такі людські властивості, як фантазія, здатність створювати образи у своїй свідомості, вміння передавати ці образи іншим. Тому немає суспільства, у якого б не виникло свого мистецтва, в тому числі й словесного. Однак література не тільки створюється суспільством. Вона й сама

формує його. Будь-яке суспільство відрізняє “своїх” і “чужих”. Така єдність оцінок — одна зі складових, що підтримують єдність суспільства. Не буде перебільшенням ствердження, що поняття Європи взагалі існує завдяки книгам.

Література забезпечує і єдність будь-якої соціальної верстви. Цитати з класичної або сучасної поезії, Біблії або Корану, текстів пісень рок-груп або туристичного фольклору, з одного боку підказують нам, до якого прошарку належить співрозмовник, а з іншого, вказують на “своїх”, на тих, хто може розпізнати цитату. Таким чином література здатна формувати суспільство. Вона вміщає базові для даного суспільства уявлення про світ, про місце людини у Всесвіті, про добро і зло.

Однак часто література безпосередньо втручається в життя суспільства. Література може переконувати, роз’яснювати будь-які ідеї. Таке використання художнього слова не є явищем новим. Ми знаходимо його і в Біблії, і в античних авторів. Часто в історії література виконувала агітаційну роль. Серед бажаючих поставити художнє слово собі на службу були королі і революціонери, атеїсти і віруючі. Імена Цицерона, Августина Блаженного, Т. Мора, Т. Кампанелли, Жан-Жака Руссо, Вольтера, А. Міцкевича, Г. Чернишевського, Т. Шевченка, М. Горького, М. Островського, А. Солженіцина та інших є підтвердження тому.

З особливою наочністю цей феномен проявився у тоталітарних режимах ХХ століття. Художність чисельних літературних творів доби соціалістичного реалізму замінялася лояльністю. Водночас, будь-який аполітичний, але справжній, внутрішньо незалежний твір перетворювався на агітацію проти режиму. А це, у свою чергу, теж приховувало небезпеку. Опозиція режиму часто заміняла художність.

Таким чином література, як вид мистецтва, єдиним матеріалом якого виступає слово, є невід’ємною складовою системи масової комунікації. Художня література — це не набір творів, а живий організм, складна система, що живе та розвивається за законами людської цивілізації. Література не тільки віддзеркалює життя, але й відтворює власну реальність, вступаючи при цьому з навколишнім світом у складні стосунки. Величезний потенціал впливу на масову свідомість забезпечує літературі одне з провідних місць серед суб’єктів політичного дискурсу.

Література:

1. *Гуревич И.* Человек и культура. Основы культуроведения. — М., 1998 и др.; *Шпенглер О.* Закат Европы. — М., 1998; *Шубарт В.* Европа и душа Востока. — М., 1997;
2. *Бердяев Н.* Философия свободы. Смысл творчества. — М., 1989; Кризис искусства. — М., 1990; *Гуссерль Э.* Кризис европейского человечества и философия. — М., 1994; *Ницше Ф.* Рождение трагедии, или Эллинство и варварство // *Ницше Ф.* Соч. в 2 т. — М., 1990; *Тэн И.* Философия искусства. — М., 1936;
3. *Бляхер Л.* Человек в зеркале социального хаоса. — Хабаровск, 1997; *Ионин Л.* Социология культуры. — М., 1996; *Сорокин П.* Социологические теории современности. — М., 1992;
4. *Ильин И.* Одинокий художник. — М., 1993; *Лосев А.* Проблемы становления символа и реалистическое искусство. — М., 1976.
5. *Арефьева А.* Эстетика соцреализма: Слово в измерении публичности. — К., 1997; *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1989; *Бахтин М.* Вопросы литературы и эстетики. — М., 1975; *Лотман Ю.* Культура и взрыв. — М., 1992;
6. *Левчук Л., Панченко В., Шинкаренко О.* Історія світової культури. — К.: Либідь, 2000. — 386 с.

О. В. Мардаренко

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ У ПРОГРАМІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

Наша дума, наша пісня,
не вмре, не загине.
Ось де люди, наша слава,
Слава України!

Т. Г. Шевченко

Розпад Радянського Союзу для України і Росії, окрім потреби сформувані власні державні системи, приніс й усвідомлення того, що необхідно будувати нові зовнішньополітичні та економічні стосунки між країнами, які, як ще зовсім нещодавно декларувалося, були “*братами та сестрами*”, і відповідно до цього налагоджували взаємини. Отримана політична незалежність, окрім загалом домінуючих позитивних моментів, негативно вплинула на ті значні економічні, соціальні, інформаційні та інші зв’язки, що склалися за